

Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW) KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Een historisch perspectief op de kosten van een vluchteling

Lucassen, Leo

published in

Economisch Statistische Berichten
2016

document version

Early version, also known as pre-print

[Link to publication in KNAW Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Lucassen, L. (2016). Een historisch perspectief op de kosten van een vluchteling. *Economisch Statistische Berichten*, 101(4730), 198-202.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the KNAW public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the KNAW public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

pure@knaw.nl

Een historisch perspectief op de kosten van een vluchteling

Asielzoekers en vluchtelingen kosten – zeker op de korte termijn – geld. Hoe hoog de kosten van opvang zijn, en of deze op den duur ook baten genereren, hangt af van het menselijk en culturele kapitaal van de nieuwkomers, de stand van de economie en in welke mate vluchtelingen de gelegenheid krijgen om hun menselijke kapitaal te gelde te maken.

LEO LUCASSEN
Directeur Onderzoek
van het Internatio-
naal Instituut voor
Sociale Geschiede-
nis en hoogleraar
sociale geschiedenis
aan de Universiteit
Leiden

In de huidige, zeer gepolariseerde, discussie over de opvang van vluchtelingen wijzen degenen die hun aantal zo klein mogelijk willen houden of de grenzen helemaal willen sluiten vaak op de hoge kosten. De meest simplistische variant van dit argument is die van de directe substitutie: iedere euro die je aan een asielzoeker spendeert, kun je niet aan iets anders uitgeven. Met name Geert Wilders van de PVV gebruikt deze ‘logica’ om vooral de minder bedeelde Nederlandse kiezers te mobiliseren. De opvang van een asielzoeker betekent dat je moeder geen plek krijgt in het verzorgingstehuis en de sociale huurwoning die aan een vluchteling wordt toegewezen, betekent dat een Nederlander langer op de wachtlijst moet staan. Zo op het eerste gezicht is hier geen speld tussen te krijgen, totdat je bedenkt dat niet vluchtelingen bepalen hoe de welvaart wordt verdeeld, maar de politiek. Anders gezegd, door andere politieke keuzes te maken, bijvoorbeeld meer vermogensbelasting à la Piketty en daarmee meer sociale woningen bouwen, hoeven die twee belangen niet per se te botsen.

Maar ook andere politieke partijen wijzen bezorgd op de kosten. Zo houdt Halbe Zijlstra van de VVD al maanden vol dat onze verzorgingsstaat en onze collectieve welvaart onder de druk van tienduizenden asielzoekers dreigt

te bezwijken. Om te bepalen of hij een punt heeft, is het goed om naar het verleden te kijken. Want dit is niet de eerste keer dat Nederland te maken heeft met grote aantallen asielzoekers. Hoe hebben we dat in eerdere gevallen aangepakt? En hoe kunnen we ervoor zorgen dat vluchtelingen zo snel mogelijk zelf een bijdrage aan de samenleving gaan leveren? Of, nog beter, dat hun komst en vestiging in onze samenleving op den duur wellicht zelfs tot baten leidt? Dat zijn de vragen die ik in deze bijdrage hoop te beantwoorden aan de hand van een kort overzicht van de verschillende groepen vluchtelingen die zich vanaf de Eerste Wereldoorlog aan de Nederlandse grens hebben gemeld.

DE GROOTE OORLOG

Op 4 augustus 1914 vielen de Duitse legers het neutrale België binnen, in de hoop snel naar aartsvijand Frankrijk door te kunnen stoten en zo de gevreesde Maginotlinie in de Elzas te omzeilen. Elf dagen later stak koningin Wilhelmina de zuiderburen een hart onder de riem. Vluchtelingen waren van harte welkom, hoewel ze waarschijnlijk nooit gedacht had dat er zo veel zouden komen. De belegering van Antwerpen veroorzaakte een enorme uittocht van 40.000 soldaten en zo’n een miljoen burgers naar Nederland, van wie er uiteindelijk 100.000 tot eind 1918 zou blijven. De regering reageerde iets minder enthousiast en liet de opvang aanvankelijk, geheel in de geest van de tijd, over aan particuliere, vaak kerkelijke, opvangcomités en vermogende burgers. Onder de bevolking was de empathie overweldigend en er kwamen onmiddellijk massale inzamelingen van kleding en geld op gang. Hoewel in de zuidelijke provincies tal van gezinnen Belgische vluchtelingen in huis namen, waren de aantallen eenvoudigweg te groot. En toen het duidelijk werd dat het verblijf van de Belgen niet tijdelijk was en jaren zou kunnen duren, kwam de staat ook in actie. Vooral voor degenen die niet bij particulieren terechtkonden en weinig geld hadden, werden er door het

hele land kampen gebouwd. Die kosten nam de staat voor zijn rekening, maar verreweg het meeste geld werd door de vluchtelingen zelf en daarnaast door de bevolking opgebracht, ingezameld door allerlei, meestal kerkelijke, comités (De Roodt, 2000).

Omdat aan het einde van 1918 vrijwel alle vluchtelingen weer naar huis vertrokken, viel de balans van kosten en baten van de opgevangen Belgen waarschijnlijk niet erg negatief uit. Al die mensen moesten eten, gehuisvest worden en een belangrijk deel betaalden ze bovendien zelf. Kortom, die 100.000 blijvers zullen een aardige impuls aan de economie hebben gegeven. Bovendien vond een deel van hen vanaf 1916 werk, want door de mobilisatie kampten sectoren zoals de metaal met grote tekorten.

JOODSE VLUCHTELINGEN

In de casus van de Joodse vluchtelingen, in de jaren dertig, zien we overeenkomstige patronen, met als verschil dat de regeringen-Colijn het liefst niemand hadden toegelaten. Joodse vluchtelingen waren ongewenst en degenen die toch over de grens wisten te komen, waren op zichzelf en de Nederlands-Joodse gemeenschap aangewezen, die slechts één procent van de toenmalige bevolking uitmaakte (Van Eijl, 2005). Met andere woorden, deze ongewenste vluchtelingen, van wie er zich uiteindelijk tussen 1933 en 1940 zo'n 35.000 in Nederland zouden vestigen, kostten de Nederlandse staat geen cent. Zelfs het opvangkamp Westerbork, gebouwd in 1938, werd volledig gefinancierd door Joodse Nederlanders, die daarvoor ruim een miljoen gulden neertelden, wat gelijkstaat aan twintig miljoen euro in onze tijd. Kijken we naar de samenstelling van deze groep vluchtelingen, dan blijkt dat ze juist meer baten dan kosten genereerden. Een deel van hen waren namelijk succesvolle ondernemers en verplaatsten hun bedrijven naar Nederland. Met name in Amsterdam zorgden Duitse bontmakers en textielbedrijven voor nieuwe werkgelegenheid. Lang hebben de Joodse vluchtelingen en hun gastheren hier niet van kunnen profiteren, want met de inval van de Duitse legers in mei 1940 was hun lot bezegeld en werden de vluchtelingen, samen met hun Nederlandse geloofsgenoten, naar de vernietigingskampen afgevoerd.

DISPLACED PERSONS EN HONGAREN

Na de Tweede Wereldoorlog was er een enorme vluchtelingen crisis, met tientallen miljoenen Europeanen die niet meer naar huis terug wilden of konden. De meesten van hen zaten in zogeheten *Displaced Persons*-kampen, hopen op landen die hen op wilden nemen. Nederland was hier zeer terughoudend in. De naoorlogse regeringen waren ervan overtuigd dat het land overbevolkt was en stuurden juist aan op emigratie, waaraan uiteindelijk bijna een half miljoen Nederlanders gevolg zou geven. Uiteindelijk werden er zo'n 10.000 vluchtelingen uit de Duitse kampen toegelaten, maar die werden wel zorgvuldig geselecteerd. Alleen degenen met beroepen waaraan er een tekort was in Nederland, zoals mijnwerkers, hadden een kans. En dan moesten ze ook nog beloven dat ze minimaal vijf jaar in de voor hen bestemde sector zouden blijven werken. Zo niet, dan konden ze weer teruggestuurd worden naar de opvangkampen (Lucassen en Lucassen, 2011).

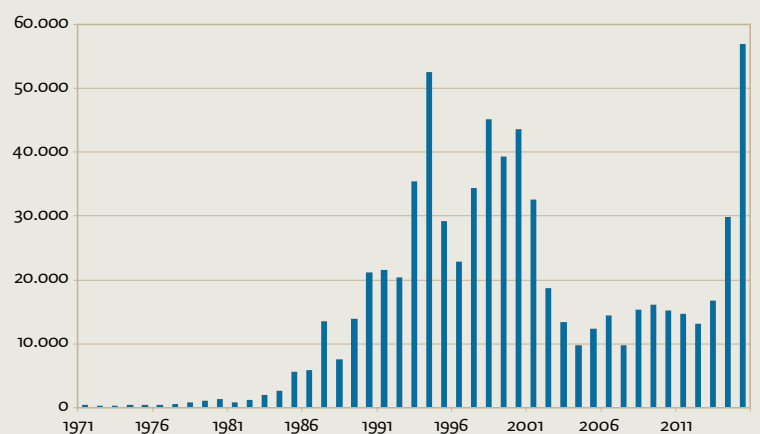
Iets dergelijks zien we ook bij de Hongaarse vluchtelingen in 1956. Van de 225.000 Hongaren die na de mislukte opstand tegen het communistische regime hun land verlieten, nam Nederland er uiteindelijk 3.000 op. Veel minder dan je op grond van het grote enthousiasme voor de opvang onder de Nederlandse bevolking zou verwachten. Naar buiten toe, *front stage*, sloot de regering zich bij die gastvrije opstelling aan, maar *back stage* kregen de ambtenaren die met de selectie belast waren de opdracht de aantallen zo klein mogelijk te houden en – net als bij de displaced persons – alleen bepaalde beroepsgroepen toe te laten (Ten Doesschate, 2007). In beide gevallen achtte de Nederlandse staat dus vooral economische baten belangrijk, en zijn er vraagtekens te zetten bij zijn weinig humanitaire motieven. Zeker, omdat die staat in 1951 het Vluchtelingenverdrag van Genève had ondertekend, waarmee Nederland zich verplichtte vluchtelingen dezelfde sociale en economische rechten te geven als de eigen staatsburgers. Beperkte het verdrag in 1951 zich nog tot Europeanen, sinds 1967 geldt het voor asielzoekers uit de hele wereld. Het is dus niet zo dat het verdrag niet met zijn tijd is meegegaan.

VLUCHTELINGEN EN DE VERZORGINGSSTAAT

Met het Vluchtelingenverdrag en de in de jaren zestig en zeventig opgetuigde verzorgingsstaat, breekt er een geheel nieuwe periode aan. Hoewel de aantallen asielzoekers tot in de jaren tachtig bijzonder gering blijven (figuur 1), zien we een verschuiving in de verantwoordelijkheid van individuele burgers en maatschappelijke organisaties naar de staat. En die staat draait aan het einde van de twintigste eeuw uiteindelijk op voor vrijwel alle kosten. Op (nationaal) macroniveau maakt dat weliswaar niet uit, maar de directe band tussen burgers die uit eigen wil geld doneren aan vluchtelingen, zoals bij de Belgen, is daarmee verleden tijd. Of die grotere afstand tussen burgers en vluchtelingen het draagvlak negatief beïnvloedt, is onduidelijk, getuige ook de grote toevloed aan vrijwilligers in 2015 van organisaties zoals het Rode Kruis en Vluchtelingenwerk Nederland.

Asielinstroom in Nederland, 1971–2015¹

FIGUUR 1

¹ Het verschijnsel 'asielzoeker' bestaat sinds 1951, maar aanvankelijk

VLUCHTELINGEN IN DE JAREN NEGENTIG EN NU

Als we willen weten wat we van de huidige asielzoekers kunnen verwachten in termen van kosten en baten, dan is een vergelijking met de jaren negentig nuttig. Het verschil met nu zijn niet zozeer de aantallen. In het laatste decennium van de twintigste eeuw kwamen er zelfs aanmerkelijk meer dan in de afgelopen vijf jaar, en de meesten uit dezelfde regio's. Maar ook qua herkomst zien we meer overeenkomsten dan verschillen (figuur 2).

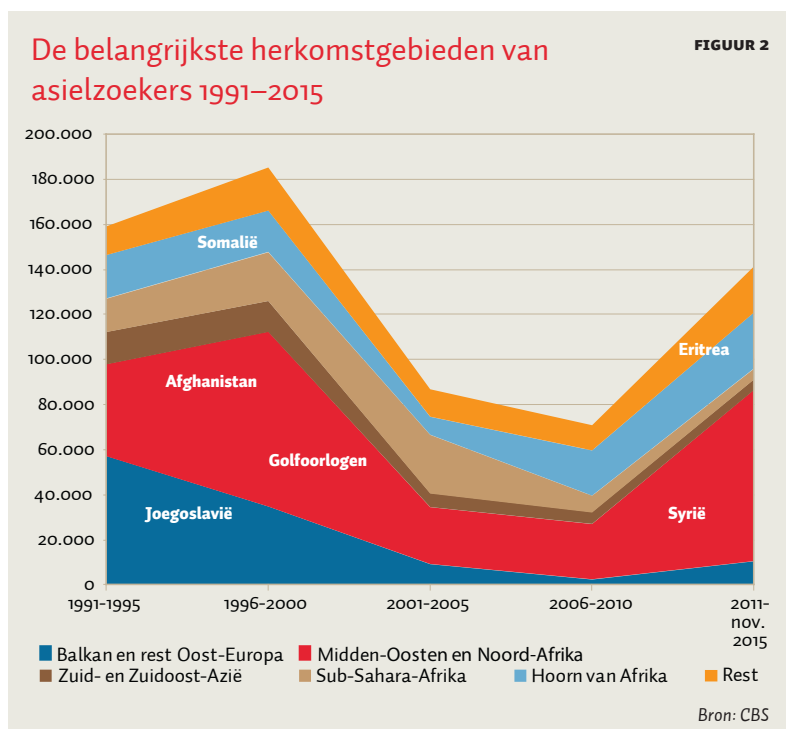
de belangrijkste oorzaak van het achterblijven op de gemiddelde arbeidsparticipatie is de veel te lange periode van onzekerheid in asielzoekerscentra, die in de jaren negentig vele jaren kon duren

Destijds kwam een op de vier uit het voormalige Joegoslavië, maar ook toen al was de meerderheid afkomstig uit het Midden-Oosten (Iran, Irak en Afghanistan) en de Hoorn van Afrika (Somalië). De vluchtelingen in de jaren negentig zijn dus bij uitstek een geschikte casus om de claims van politici dat 'we' het niet aankunnen te toetsen. Figuur 2 laat zien dat de aantallen in dat decennium aanzienlijk hoger lagen dan in de afgelopen vijf jaar, zo'n 35.000 gemiddeld per jaar en dat tien jaar lang. Willen we dat niveau in de jaren tien van deze eeuw evenaren dan zou-

den er zich de komende vijf jaar gemiddeld per jaar 45.000 asielzoekers en 'nareizigers' moeten melden. Dat is heel wel mogelijk, en misschien komen er nog wel meer, maar zover is het nog niet. Als Halbe Zijlstra en anderen gelijk hebben, dan zou Nederland er twintig jaar geleden zeker aan zijn bezweken, quod non.

De volgende vraag is dan wat die circa 350.000 asielzoekers hebben gekost in de jaren negentig, waarbij we moeten aantekenen dat ongeveer een derde inmiddels Nederland weer heeft verlaten, terug naar hun land van herkomst of verder gemigreerd. Dankzij onderzoek van het SCP (Dourleijn *et al.*, 2011; Gijsberts en Dagevos, 2015) en heel recent van de WRR (Engbersen *et al.*, 2015) zijn we aardig op de hoogte van hun wederwaardigheden. Waar het gaat om hun afhankelijkheid van uitkeringen is de conclusie niet al te positief. Zeker in de eerste vijf jaar was de werkloosheid, en dus uitkeringsafhankelijkheid, onder deze groep bijzonder hoog. Pas daarna, zo laat de policy brief van de WRR en het WODC zien, neemt de arbeidsparticipatie (minimaal acht uur betaald werk) langzaam toe, tot gemiddeld 55 procent in 2015, tegen zo'n 70 à 75 procent onder de Nederlandse bevolking. Binnen de vluchtelingenpopulatie zijn er dan weer grote verschillen tussen aan de ene kant Somaliërs (43 procent) en de andere kant Joegoslaven (65 procent).

De oorzaken van het achterblijven bij het Nederlandse gemiddelde zijn divers. Vluchtelingen hebben minder goede netwerken – belangrijk voor het vinden van werk – en een deel kampt met een slechte (geestelijke) gezondheid als gevolg van traumatische gebeurtenissen. Ook sluiten hun diploma's maar ten dele aan bij de vraag van de Nederlandse arbeidsmarkt. En dan speelt discriminatie hun ook nog eens een keer parten. Maar de belangrijkste oorzaak is de veel te lange periode van onzekerheid in asielzoekerscentra, die in de jaren negentig vele jaren kon duren. Jaren waarin zij niet mochten werken, hun skills aan waarde inboeten en hun motivatie en enthousiasme navenant daalden (Heijmans, 2005). Die lange wachttijden zijn niet alleen het gevolg van logistieke problemen bij het 'verwerken' van grote aantallen asielzoekers. Het nog altijd trage integratieproces wordt ook veroorzaakt door de afhoudende opstelling van het Ministerie van Justitie waar het beleid al jaren is doordeesemd van de mantra van de 'aanzuigende werking' (Willems en Lucassen, 1990; Walaardt, 2012). De veronderstelling hierachter is dat als je vluchtelingen te snel integreert, dit ertoe leidt dat er dan nog veel meer komen. Of dit effect zich voordoet, verschilt per situatie, maar in het algemeen domineren de push-factoren (Gerard, 2014). En zelfs als het effect zich zou voordoen, wat nooit empirisch is aangetoond, dan nog betalen degenen die wel komen en worden erkend – en daarmee ook de Nederlandse samenleving – daarvoor een hoge prijs. Daarom luidt het devies om de opvang zo sober en onaantrekkelijk mogelijk te maken, zodat anderen worden afgeschrikt. De brief van Dijkhoff begin 2016 is hier een goede illustratie van. Een proactief en voorlijk integratiebeleid plus arbeidsmarktbegeleiding past niet in dat stramien. Het gevolg is echter dat veel vluchtelingen nooit meer aan het werk komen, dan wel ver onder hun niveau. Een vernietiging dus van menselijk en emotioneel kapitaal.

Dat het ook anders kan, laat het beleid ten aanzien van de zogeheten *Aussiedler* in Duitsland zien, in zekere zin de grootste, en vooralsnog laatste, postkoloniale immigratie naar West-Europa (Bosma *et al.*, 2012). Na de val van de muur maakten meer dan twee miljoen Sovjetburgers en andere inwoners van Oostbloklanden gebruik van het *Bundesentschädigungsgesetz* uit 1954 om Duits staatsburger te worden (Dietz, 2007). Het gaat hier om mensen die geleden hadden onder de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog en wier voorouders Duitse wortels hebben, zoals de ‘Wolga-Duitsers’ die in de tweede helft van de achttiende eeuw door Katharina de Grote naar het Russische Rijk waren gelokt om daar de landbouw een impuls te geven. Hoewel de meesten nauwelijks of geen Duits spraken en de lokale bevolking vaak niet op hun komst zat te wachten, presenteerden de opeenvolgende Duitse regeringen hen als landgenoten, die in de Sovjet-Unie systematisch waren gediscrimineerd en mede daarom recht hadden op terugkeer naar de ‘Heimat’. En daar stonden uitgebreide integratieprogramma’s klaar, vergelijkbaar met die voor de repatrianten in Nederland en die voor Joden die na de oorlog naar Israël emigreerden en daar Hebreeuws moesten leren om zich een plaats in de nieuwe samenleving te veroveren.

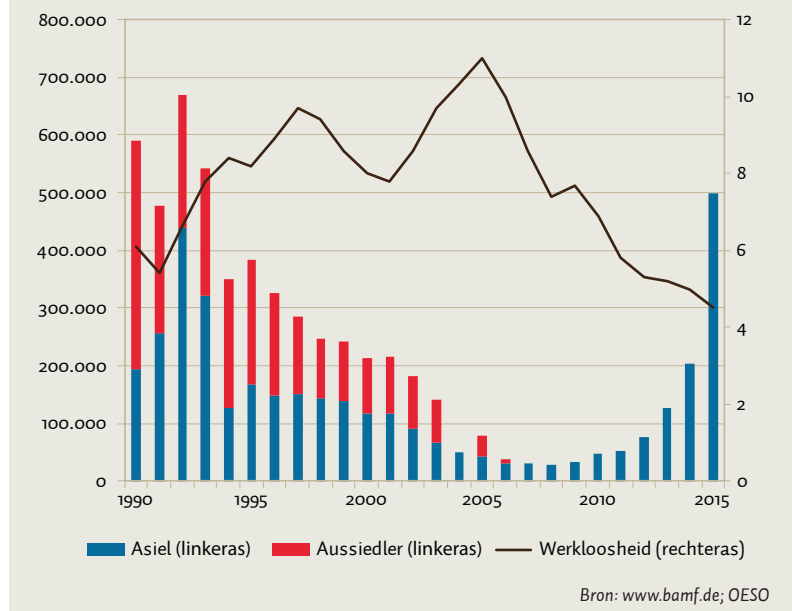
Uiteraard kostte die integratie – taallessen, onderdak, bijscholing, arbeidsmarktbegeleiding, uitkeringen – veel geld, maar de resultaten zijn een stuk beter dan bij de ‘gewone’ asielzoeker. Dat komt deels door het feit dat de verschillen in opleiding en cultuur minder groot waren dan met asielzoekers van elders, maar minstens zo belangrijk is de activerende proactieve aanpak van het integratiebeleid. Waar de *Aussiedler* profiteerden van een goed geoliede integratiemachine, lag dat voor vluchtelingen in Duitsland – net als in Nederland – een stuk moeilijker. Procedures duurden lang en het staatsburgerschap was geen automatisme. In de publieke perceptie van de migratie verdwenen de *Aussiedler* al snel uit beeld. De term alleen al plaatste hen buiten het migratiedebat. Overigens zien we in hun geval dezelfde verhouding tussen front stage en back stage als bij de Hongaren in 1956. Officieel waren ze van harte welkom, maar ook in hun geval trachtten ambtenaren al snel de groep zo klein mogelijk te houden door de criteria aan te scherpen. Niettemin vestigden er zich vanaf 1987 in totaal zo’n drie miljoen *Aussiedler* in Duitsland.

Wanneer we de totale immigratie van *Aussiedler* en asielzoekers in Duitsland in de afgelopen 25 jaar in ogenschouw nemen, en die relateren aan het niveau van de werkloosheid, dan is de uitspraak van Angela Merkel dat Duitsland de opvang van vluchtelingen kan en zal *schaffen* zo vreemd nog niet. Zo blijkt uit figuur 2 dat de aantallen in de jaren negentig niet alleen veel hoger waren dan in de afgelopen vijf jaar, maar ook dat de werkloosheid destijds op een aanzienlijk hoger niveau lag.

Dat brengt ons op een andere dimensie van het kostenbaten-vraagstuk, namelijk de relatie met de vergrijzing van Europese samenlevingen en de bijdrage van de kinderen van deze migranten. Wat het eerste betreft, laten demografische analyses zien dat met name landen als Hongarije, Polen, Duitsland en Zweden in hoog tempo vergrijzen en dat hun, nu al krappe, arbeidsmarkt alleen maar krappere zal worden. Het opnemen van asielzoekers, zeker als dat wordt

De jaarlijkse komst van ‘Aussiedler’ en asielzoekers in Duitsland, 1991–2015

FIGUUR 3

gecombineerd met een efficiënte arbeidsmarktbegeleiding, kan zeker op de iets langere termijn wel eens meer baten dan kosten opleveren. Hoewel ook de huidige aantallen die vergrijzing niet kunnen tegenhouden – migranten mogen dan jonger zijn, ook zij worden ouder en passen hun kindertal snel aan aan het Nederlandse gemiddelde – kan de arbeidsmarkt er in de tussentijd wel degelijk van profiteren. Bovendien dragen werkende migranten bij aan het sociale stelsel door het betalen van premies en – last but not least – aan de pensioenvoorziening. Deze baten gelden zeker in landen waarin het overgrote deel van het pensioen via een omslagstelsel wordt opgebracht, zoals Duitsland.

Of de reksom voor kinderen van migranten gunstiger uitvalt, hangt af van het menselijk kapitaal van hun ouders. Dat varieert bij vluchtelingen sterk. Kijken we naar de jaren negentig, dan zien we dat met name Iraniërs overwegend hoog waren opgeleid, terwijl Somaliërs, komend uit een land waar de samenleving en het onderwijssysteem al veertig jaar in puin ligt, juist heel weinig opleiding hadden genoten (Gijsberts en Dagevos, 2015). Irakezen en Afghanen zaten daar ergens tussenin, met uitschieters naar boven en beneden. Met name de kinderen van Iraanse vluchtelingen blijken het bovengemeen goed te doen op school, beter dan de gemiddelde autochtoon (Dourleijn *et al.*, 2011). Kijken we naar de langere termijn, dan nemen de baten – zeker voor een deel van de vluchtelingen – dus toe.

Tot slot wijzen economen erop dat door de investeringen die nodig zijn voor de opvang in sectoren als de bouw, de (lokale) middenstand en in werkgelegenheid voor ambtenaren, begeleiders en dergelijken een stimulerend effect kunnen hebben op de economie. Hoe groot dit effect is, hangt af van de timing. Met name in tijden van recessie zou het keynesiaanse adagium van *pumping up the economy*

op kunnen gaan. Maar uiteindelijk draagt een deel van de investering uiteraard bij tot de staatsschuld en is het altijd lastig te bepalen hoezeer de economie achterblijft door achterblijvende bestedingen of productiviteit.

CONCLUSIE

Het Vluchtelingenverdrag uit 1951 is geen business case, maar een humanitaire verplichting om serieus met asielzoekers om te gaan, en als ze aan de criteria voldoen hen als vluchteling te erkennen. Een economisch feit is evenwel dat asielzoekers en vluchtelingen zeker op de korte termijn geld kosten. Bij erkenning als Nederlands of anderszins Europees burger krijgt een vluchteling toegang tot de vigerende sociale en economische rechten. Aangezien vluchtelingen

eerst op adem moeten komen, de taal moeten leren, bijgeschoold moeten worden en in de tussentijd een dak boven hun hoofd nodig hebben, zijn er kosten aan die opvang verbonden. Hoe hoog die kosten zijn, en of ze op den duur ook baten genereren, hangt af van het menselijke en culturele kapitaal van de nieuwkomers en de stand van de economie. Of en in welke mate vluchtelingen hun menselijke kapitaal te gelde kunnen maken, wordt bepaald door het *membership regime* van de ontvangende samenleving. Worden zij onmiddellijk toegelaten tot de arbeidsmarkt en andere instituties, dan zullen de kosten lager zijn dan wanneer procedures erg lang duren. De staat en de politiek spelen hierbij dus een belangrijke rol, en de geschiedenis leert dat zij – bewust of onbewust – lang niet altijd de meest kostenbewuste afweging maken. De angst voor een ‘aanziugende werking’ en negatieve gevoelens bij een deel van de bevolking leiden vaak tot een suboptimale oplossing, waardoor de kosten hoger oplopen dan nodig zou zijn. Dat effect is minder groot wanneer er inderdaad een (groot) afschrikwekkend effect uitgaat van een afhoudend asielbeleid. Of dat effect zich voordoet, verschilt per situatie, maar in het algemeen domineren de push-factoren.

Tot slot valt op dat de kosten-baten-discussie zich vaak tot de korte termijn beperkt. De bijdrage op de langere termijn, inclusief die van de kinderen van vluchtelingen en de mogelijk innovatieve kracht van mensen uit andere culturen, ontbreekt vaak in de analyse. Uiteraard dienen die baten te worden afgewogen tegen de mogelijk negatieve culturele effecten. Die balans is in de huidige discussie, waarin er alleen maar op de verwachte cultureel ontwrichtende werking van islamitische migranten wordt gewezen, echter ver te zoeken. Dat is jammer, omdat onderzoek naar de jaren negentig laat zien dat de culturele integratie van de meeste vluchtelingen al ver is gevorderd. Maar ook omdat de door islamofobie gevoede angsten een snel en efficiënt integratiebeleid in de weg staan.

LITERATUUR

Bade, K.J., P.C. Emmer, L. Lucassen en J. Oltmer (red.) (2007) *Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Paderborn/München: Ferdinand Schöningh & Wilhelm Fink [vert. *The encyclopedia of migration and minorities in Europe. From the 17th century to the present* (2011) New York: Cambridge University Press].

Doesschate, J.W. ten (2007) *Ungarische Flüchtlinge in Europa seit 1956*. In: K.J. Bade et al. (2007), p. 1065–1067.

Bosma, U., J. Lucassen en G. Oostindie (red.) (2012) *Postcolonial migrants and identity politics: Europe, Russia, Japan and the United States in comparison*. New York: Berghahn.

Dietz, B. (2007) *Aussiedler/Spätaussiedler in Deutschland seit 1950*. In: K.J. Bade et al. (2007), p. 397–404.

Dourleijn, E. en J. Dagevos (red.) (2011) *Vluchtelingengroepen in Nederland. Over de integratie van Afghaanse, Iraakse, Iraanse en Somaliëse migranten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Eijl, C. van (2005) *Al te goed is buurmans gek. Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840–1940*. Amsterdam: Aksant.

Engbersen, G., J. Dagevos, R. Jennissen et al. (2015) *Geen tijd verliezen: van opvang naar integratie van asielmigranten. WRR-Policy Brief, 4*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Gerard, A. (2014) *The Securitization of Migration and Refugee Women*. Londen: Routledge.

Gijsberts, M. en J. Dagevos (2015) *De integratie van vluchtelingengroepen in Nederland*. ESB, 101(4730), ??–?? <pags aanvullen en titel graag checken>

Heijmans, T. (2005) *De asielmachine*. Amsterdam: Meulenhoff.

Lucassen, L. en J. Lucassen (2011) *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijf eeuwen immigratie*. Amsterdam: Bert Bakker.

Roodt, E. de (2000) *Oorlogsgasten: vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek.

Walaardt, T. (2012) *Geruisloos inwilligen. Argumentatie en speelruimte in de Nederlandse asielprocedure 1945–1994*. Hilversum: Verloren.

Willems, W. en L. Lucassen (1990) *Ongewenste vreemdelingen. Buitenlandse zigeuners en de Nederlandse overheid: 1969–1989*. Den Haag: Sdu.

